

Copyright is owned by the Author of the thesis. Permission is given for a copy to be downloaded by an individual for the purpose of research and private study only. The thesis may not be reproduced elsewhere without the permission of the Author.

TE WAIATA TANGI A RANGIUIA

He kaupapa tuhi hei tuaki i nga tikanga o te tohu matauranga
Pukenga Toitikanga o Nga Kaupapa Maori
Te Whare Wananga o Manawatu
Papa-i-oea

Wayne Ngata
1993

MASSEY UNIVERSITY

1061157875

1

E noho ana au i toku taumata korero

Titirangi²

Ka anga whakawaho atu ki Tokamapuhia³

Te moimoitanga i te rawhiti

Hoe atu toku waka ki Taramea

Taungahapuku, ko Manakotewahine

Ko Ngapopohia⁴

Ka tata mai ki Tatara, ki Motueka⁵

Titiro whakarunga ki Te Karaka⁶

U tonu mai ki te paripari

Ko Tirohanga⁷ hoki ki runga o Taumatakahawai⁸

---

¹ Naku tonu tenei patere i tito, engari na taku papa, na Milton Brown o Te Aitanga a Hauiti, Uawa nga korero mo nga wahi e whakahuahuatia ana.

² Ko Titirangi te maunga nui e tu ana i runga ake o Uawa.

³ He toka hi ika tenei, he taunga ika hoki kei waho tata atu i te tukerae whenua i Marau kei waho whakateraki atu o Uawa. He puna wai maori kei reira e pupu ake ana. Ki o matau tipuna timata tetahi kuri ki te kari i tuawhenua, i Mangatokerau, ko tana hara kaore i ata whakarongo ki nga whakahau a tona rangatira, ka puta atu ki waho o te moana, ka whitia e te ra, ka maupohatutia.

⁴ He taunga ika katoa enei o Te Aitanga a Hauiti. Ka kitea katoatia atu i te tihi o Titirangi.

⁵ He toka, he moutere hoki enei i waho tata atu o te kurae whenua ki te taha raki o te whanga i Uawa. He wahi kai ano hoki.

⁶ Ko te wahi tenei i tu ai te pa o o matau tipuna, o Taua, o Mahaki, o Hauiti ma.

⁷ He wahi tenei kei runga i te taukahiwi whakateraki atu o Uawa, kei reira kite atu a-uta, a-tai.

⁸ He wahi ano tenei e tata atu ana ki Tirohanga, ka kitea atu te kahui kahawai.

Taka rawa mai ki Tawha⁹ ki te wai i whakawherowherohia
 E te tokotoru a Iranui¹⁰
 Ko Te Kahawhitia¹¹ ko te kaharoa e
 Nau mai, e tae ki Tatarahake¹²
 Te whakamakukutanga o te raukawakawa
 Hangai atu ki te ngutuawa
 Kei Kaitawa¹³ hoki i raro moe noa ana
 Ko Hinekura, ko Hinekiuta¹⁴
 Whai rawa atu ki te ara ki Ruakapanga¹⁵
 Ki a Te Whaingā e tiororo mai na¹⁶
 E anga atu ana ki Ruapekapeka¹⁷
 Ki Wairoro ra te nohoanga tipuna
 Hoe noa atu te waka ki Poututara¹⁸

---

⁹ Ka heke iho i Tirohanga ki raro iho ki te akau, ka tae ki Tawha.

¹⁰ Ka moe a Hingangaroa i a Iranui, ka whanau mai a raua tama tokotoru, ko Taua, Ko Mahaki-ewe-karoro, ko Hauiti.

¹¹ Koinei tetahi o nga pakanga i patu ai a Hauiti i ona tuakana. Ka mau nga tangata i roto i te kupenga, ara, ko te kaharoa; ka whitia, ka mate nga tangata me nga ika ki roto i te kupenga.

¹² He papakohatu tenei i raro i nga pari o te taukahiwi kua oti nei te whakamarama. Kua mau te ingoa ki te urupa Maori i reira.

¹³ He wahi repo kei te ngutuawa o Uawa.

¹⁴ He papakohatu tipua, tipuna enei. He kaitiaki hoki no te awa, no nga whanau o Te Aitanga a Hauiti.

¹⁵ Ko te whare nui o te marae o Hauiti.

¹⁶ Ko Eparaima Te Whaingā tenei. Ko ia tetahi o nga pukorero o Te Aitanga a Hauiti i te wa i a Apirana Ngata, i riro hoki mana e whakamarama atu i nga moteatea o Te Aitanga a Hauiti ki a ia. I tu tona whare ki te taha o te marae o Hauiti.

¹⁷ Ko Ruapekapeka te ingoa o te whare o Rangiuia i tu ki te taha raki o te awa o Uawa, ki te wahi e kiia nei, ko Wairoro, ki te taha o te kura tuarua o Uawa.

¹⁸ Ko te urupa tenei ki te taha o te marae o Te Rawheoro hou.

Te Ana o Hauiti¹⁹ i pokaitia na
 Ko Uawekiuta, ko Manawapau e²⁰
 E moe korua, koi raru tangata
 Taha atu nei ko Waimaunu ko te ara
 Ki runga ki te puke ure tarewa²¹
 Tau atu ana ki Taharangi²²
 Ko Mangaheia te awaawa²³
 Maru ana ko te tini, ko te mano
 Ko Takuahiroa²⁴ tera i waipukengia atu
 Ka anga whakarunga ki te tihi i Mangakuku²⁵
 Ko Hingangaroa, ko Te Rawheoro
 Hoki mai ki ahau mokemoke noa nei
 Ka riro wananga, ka riro whakairo
 Ehara taku iti e taea te whakahoki
 Waiho ma te ngakau e moteatea e
 E tioriori e hika e.

Koutou o te wananga kua riro, kua oti te hupeke atu ki tua o te pae, hoatu.²⁶Hoatu koutou me te wananga. Ko nga waihotanga iho ka taia ki konei i mau

---

¹⁹ Kei raro iho i Poututara tetahi ana i tamumia ai a Hauiti tipuna.

²⁰ He papakohatu tipuna, tipua ano enei e tata atu ana ki te ngutuawa o Waimaunu.

²¹ Kei runga atu o Waimaunu tetahi puke, he urupa kei tona tihi, kei reira a Rangiuia e takoto ana, kei reira hoki ona uri, he tane katoa.

²² He whenua raorao i raro i te puke urupa ra, kei te taha raki.

²³ Ka wehe atu tenei awa i te awa matua o Uawa. Ka ahua whakauta ki tuawhenua. Ko te wahi tenei i nohia ai a tini a mano tangata.

²⁴ Kei Mangaheia, kei Kuratau tenei wahi. I konei te whare wananga o Te Rawheoro tuarua.

²⁵ Kei nga maunga i runga ake o Mangaheia tenei wahi. I tu ai a Te Rawheoro o Hingangaroa ki konei.

²⁶ Haere

mokamoka²⁷ noa, i whakarerea iho hei whakahihiri i te ngakau tangata ki nga korero, wananga hoki a te Maori. Kua oti ke i runga atu ra te whakamarama mai ki ta te Maori whakamaramatanga i te kaupapa o taku korero. E whai atu ana ko te whakaroanga atu o te take nei.

---

²⁷ pitopito

He Tahuhu Korero

He whaingā kaupapa tenei mahi, he hokihokinga ki ngā puwananga, ki ngā ruamatauranga o te po. Ko te take, ko te whai, ko te hopu, ko te mau i tenei mea te matauranga, hei titi ake i runga i te mahuna Maori. Hei aha hoki?; hei korero, hei wananga, hei whakamana hoki i te hinengaro Maori, i te korero a te Maori i te ao nei. Heoi tenei au te hokai nei i taku tapuae ki ngā huarahi, ki ngā huanui i whaia ai e Pu ma, e Rua ma, e Matau ma, e Tohunga ma. Me kore ake ka taea te timotimo atu ki ngā mokamoka korero kua mahue muri mai; kati auatu, kaore e taea te aha; me whai-a-mua.

Ko te kaupapa o tenei korero, he ata wananga i te waiata tangi a Rangiuia o Te Aitanga a Hauiti, o te whare wananga o Te Rawheoro, Uawa, Tairawhiti. Ko te take hei whakautu i te patai nei; i whakanuia peheatia a Te Rawheoro e te waiata tangi a Rangiuia, kia noho ai hei whare wananga whaimana i te rohe o Te Tairawhiti?

Ko taku e mea nei, i whaimana a Te Rawheoro mai rano i te po, tatu iho ki te wa i a Rangiuia ma, ki enei ra hoki. No te mutunga o te wananga ka noho ko tona tangi hei taonga, hei taurua korero mo ngā kaupapa o Te Rawheoro, na reira i whaimana hoki i te wa e ngarongaro haere ana, e pokia ana ngā korero a te whare wananga.

He kaupapa korero tenei e tino kaingakautia ana e matau o Te Tairawhiti, otira o Te Aitanga a Hauiti o Uawa. I waiatatia tenei waiata i te wa e ora ana ngā pukorero o Te Tairawhiti. Engari ka ngaro ratau, ka pera hoki te waiata nei. No natata nei hoki ruarua mai ngā kupu, ngā korero, ngā rangi o te waiata, a, ka mau ano i a matau hei kaupapa korero ma matau ake. Kati ko tenei, he whakatikanga, he whakamaramatanga hoki, a, he whakamatautau rawa i tenei waiata, tenei momo wananga o te Maori.

- E tika ana kia whakamatauria tenei korero e te whatu tangata, e te hinengaro matau.
- E tika ano hoki kia rangona te ha o te waiata e te taringa e te ngakau. Hei reira

mana ai te korero, te wananga, te hu me te ihi o te kaupapa.

He Kupu Whakataki.

Ko te take o tenei wahi korero ko te whakamarama i enei e whai ake nei;

1. He tatari i nga tuhinga mo tenei kaupapa
2. He whakahuahua i nga take i whai ai ahau i tenei kaupapa.
3. Ko nga tumahi e taea e au te rauemi, te rangahau i nga korero.

1.

Kotahi tonu te tuhinga e hangai tika ana ki te kaupapa e whaia ana e au, ara, ko te waiata tangi a Rangiuia; a, ara atu ano te nui e korero ana mo te kaupapa whanui, mo te whare wananga. Ko taua tuhinga, ko te korero a Apirana Ngata i roto i Te Wananga²⁸, Te Tangi a Rangiuia mo Tuterangiwhaitiri. I konei ka whakakaupapatia nga whiti e whitu o te waiata tangi nei. Ka whakamaramatia hoki nga take korero nei; te take i titoa ai, te whare wananga o Te Rawheoro, te tangata nei a Rangiuia, me etahi korero mo nga whiti o te waiata.

Me pehea e taea e au te whakamatau i nga tuhinga a tenei o oku tipuna. Mohio tonu e kore e taea te taumata tuhinga pera i a ia. Heoi ano me timata ki ana kupu ake no roto i Te Wananga nei;²⁹

"Ko tetahi tenei o nga waiata nunui o te Tairawhiti. Tera e roa nga whakamarama, engari ka waiho te nuinga o era mo tetahi atu wa; a, tera pea kei etahi atu tohunga etahi whakamarama. "

Ko tona hiahia i taua wa tonu ko te whakatakoto tika i nga kupu, i nga whiti hoki. Ka waiho mo tetahi wa atu te whakaroanga o te korero. E tika ana kaore i taia katoatia nga korero hei whakamarama i nga kupu o ia whiti, engari i timata a ia i roto i etahi atu o ana tuhinga nga whakamaramatanga, heoi kaore ano kia taia peratia

---

²⁸ Ngata 1930, pp21-35

²⁹ ibid,p21

i Te Wananga. Na te nui o ana mahi, na te pakeke, kaore i tutuki i a ia, engari kua mau nei aua korero, ahakoa, torutoru noa iho, hei whakatutuki i nga whakamaramatanga mo te waiata nei.

I te mea i tuhia ana korero i te tau 1930, i taea e ia te korero ki nga pukorero pera i a Timoti Maitai³⁰ ma o Te Aitanga a Hauiti. I taea hoki e ia te tiki atu i nga wahi korero kua oti ke te tuhi, te whakamatau. I a ia hoki te hinengaro koi o te Maori; e, waimarie hoki ! Engari nana tonu i ki mai kei etahi atu tohunga pea etahi korero mo te tangi nei kaore ano kia kitea e ia. Ae ranei mai i taua wa ki tenei, e 63 nga tau. E hia nei nga korero wananga kua ngaro atu i roto i taua wa?

Ko te mea nui kua taia i Te Wananga nga kupu o te waiata. Kua noho hei parekereke ma te korero. I rarau atu a Apirana i nga korero a Te Matorohanga³¹ ma, a Wi Tamawhaikai³² ma, a etahi atu tohunga whare wananga hei timatanga i nga whakamaramatanga mo te waiata nei. Kati, koinei taku timatanga. Ko aku mihi nui ki a Wiremu Parker³³ nana te pukapuka a Te Wananga ki a au i te wa e ora ana a ia. Nana hoki i wananga i nga kupu, i nga korero mo te waiata nei hei kakano ma toku hinengaro.

Mo Rangiuiua, mo Uawa, mo Te Aitanga a Hauiti; he torutoru noa iho nga tuhinga kua oti ke te ta ki ro pukapuka. Ko aku e whai ake nei ko nga pukapuka a etahi o nga pukorero o Te Tairawhiti; ara, a Mohi Ruatapu, a Pita Kapiti, a Wi Tamawhaikai, a Te Kooro Kiriahuru, a Paratene Ngata, a Pine Taiapa, a Tiopira Potango, a Rongowhakaata Halbert, a Henare Ruru, a Hetekia Te Kani Te Ua. Na

---

³⁰ Ko Timoti Maitai tetahi o nga pukorero o Te Aitanga a Hauiti, Uawa i te wa i a Apirana ma. Nana nga korero nui ki a Apirana mo te waiata a Rangiuiua.

³¹ Ko Moihiri Te Matorohanga, tohunga o Wairarapa.

³² He tipuna tenei no Ngati Ira, no Tokomaru, no Hikuwai. I a Apirana Ngata te pukapuka a te kaumatua nei, i reira etahi o nga korero hei whakamarama i te tangi a Rangiuiua.

³³ I a ia e ora ana, i te Whare Wananga o Wikitoria a Wiremu Parker e whakaako ana i te reo Maori me ona tikanga. He tohunga no te reo Maori, Pakeha hoki.

enei tangata te nuinga o nga korero e pa ana ki nga kupu o te tangi a Rangiuia. Kua mate katoa ratau, engari ko a ratau korero i mau i te pene, i te hinengaro hoki o te tangata.

Mo te kaupapa nei mo te waiata, mo te moteatea; na Apirana Ngata, na Pei Te Hurinui, na Tamati Reedy ano nga korero a Nga Moteatea. Tapiri atu hoki ko nga korero a Mervyn McLean raua ko Margaret Orbell hei whakamarama i nga rangi, i te whakatakotoranga kupu, engari kaore e taea enei tokorua te whai i te ha, i te mauri o te moteatea pera i a Apirana, i nga pakeke hoki i a ratau te mita o te waiata Maori. Ka whai haere hoki i ta Charles Royal kaupapa korero, na te mea i rite tonu ki taku, i hua ano tenei mea te ha o te reo waiata.

Kei te putaputa mai nga korero mo nga iwi Maori. I konei ka hua atu te whakaaro o te kaituhi Maori kia takoto nga kaupapa Maori, kaupapa iwi hoki, ki ta te Maori whakaaro ai; ahakoa i raro hoki i nga whakahau a te ao nei. I konei ka tikina atu hoki e ahau nga korero mo te whare wananga hei wetewete i taku kaupapa kia ruia a taitea, kia tu ko taikaka. Ko nga korero mo te whare wananga Maori kua perehitia, no mua noa atu enei, na Te Peehi ma, na Te Mete ma. Akuni ata tatari ai enei tuhinga kia noho ai hei korero tika ranei mo tenei kaupapa, kaore ranei. Ko nga kaituhi pera i a David Simmons³⁴, i a Michael Reilly³⁵ ma etahi o nga tangata i whiu i te kupu hei wero i nga kaituhi Pakeha, Maori hoki o mua mo nga korero matauranga, wananga hoki. He pai, he tika, kia korerotia te kaupapa ki runga i te marae o Te Kaiwetewete, kia puhipuhia e te hau a Te Kaiwhakahe, a Te Kaiwhakatika.

Ko etahi korero he mea tuku iho. I maumokamokatia e matau o Te Aitanga a Hauiti hei korero. Na etahi o nga uri o Rangiuia enei, ara, na Makere Nikora ma. Na nga pakeke o Whangara, o Uawa, o Tokomaru etahi korero. E ngarohaere ana te

---

³⁴ Simmons 1976

³⁵ Reilly 1990 NZJH, v.24;1.

matauranga Maori, kua ruarua nei nga pukorero, nga reoreka. He korero-a-waha enei mai i te po.

Kaore i nui nga pukapuka ta mo te kaupapa nei, mo te tangi a Rangiuia; engari nga korero a nga tipuna, ae; hei reira whakatutuki ai te wahi ki te waiata. Mo te matauranga, mo te wananga, kua nui ake, hei konei ka tikina atu, ka kainga, ka whaihua etahi hei ora, ka waiho etahi hei hamuti.

2.

Ko te tino take i whai ai ahau i te kaupapa nei, ko te moteatea. Me waiho ma nga kupu a taku tipuna mo tetahi o nga oriori o Te Tairawhiti e whakamarama atu³⁶;

He iwi roreka hoki Te Whanau a Tuwhakairiora puta noa i ona rohe katoa, i Te Kawakawa, i Wharekahika, i Horoera, i roto o Awatere, ki te waiata. Ka rua tekau nga tau tae mai ki naianei(1948) i rongo ai au i a ratau e waiata ana i te waiata nei i roto o Hinerupe whare; e ora ana ano te tangata, te hunga mohio ki nga kupu, ki te rangi, ki nga tikanga o te waiata; ko nga ringa ki te kapukapu i te oriori; ki te tuhi ki nga wahi kei reira nga wahi e whakahuahuatia ana; o nga kanohi, ko nga whatu, ko nga pane ki te whakatau i nga tikanga o nga kupu. Ko te roreka ia o nga reo kei roto tonu i aku taringa e oro ana. Ko tona rima tekau pea ki te waiata; tokorima ano ranei e ora nei, kaore ranei. Kia tae ki era kupu;

" Takitakina ra
E Hora, te hu o te puoro, kia whai ra koe
Te tira te roreka, kia mau ko te ha
Ki runga o Totara.."

Ka moe nga kanohi, ka hi nga pewa, ka tau nga pane, ka whakatau te reo katoa i te roreka e whakahaua ra e te waiata.

Ko te kura tenei kua riro i a ratau ki te po; ko te whakaakoranga tenei kei te hapa i tenei whakatipuranga tangata, i mea ai pea ratau ki te whakaiti i a ratau na taonga tuku iho, ka rere ki a te Pakeha, ki a te mangumangu, ki a era atu iwi. Ko nga wheua kau enei ka tanumia nei ki konei; kei konei katoa nga mea, ko te ha anake o te ora kaore; kua riro i a ratau.

---

³⁶ Nga Moteatea III,p30

He whakamaramatanga hoki tenei i oku whakaaro, i te mea i kite ahau i te huringa a te Maori ki nga mahi a iwi ke, mahue iho ko a te Maori kaupapa. Ko te moteatea ki ahau, koina tonu; ko te moteatea o te ngakau, o te puku, kia puta ai te whakaaro o te tangata, ahakoa he aha te take; he riri, he tangi, he taunu, he aroha. Ka noho ma te rangi o te waiata e whakamohio atu he aha te take. Ka tu, ka korikori, ka rewaha nga tukemata, ka hi te reo, ka tau te wairua o tenei mea te moteatea. Na te rangi, na te korero ka puta mai ko te ihi, ko te wana, ko te ha o te manawa.

He iwi korero te iwi Maori. Mai rano i te po, ka tataki haere i nga korero, i nga whakapapa, i nga karakia hoki hei mau, kia ita nga korero a te Maori. Ko te rangi karakia tenei e korerotia ana. Na nga rangi pera i te rangi karakia, ka mau wawe te korero, te whakapapa ranei ki roto i te hinengaro. Ko te rangi, he takitaki, he takutaku ranei. Ka whakatapua te mahi kia tika ai te mau. Hua atu ko tenei tu rangi hei whakawhitiwhiti whakaaro, korero hoki; ka whai haere he rangi ano ki ta te kaupapa korero ai. Kaore i ko atu i tenei.

I tangi hoki te ngakau ki te hunga waiata kua kore. I konei ahau e whai ana i te waiata, moteatea hoki o te Tairawhiti. Ka tae ki te tangi a Rangiuia, ka tino mau hei waiata, otira hei papakorero ma matau o Te Tairawhiti. Kei te oreore nga manu tioriori, nga roreka o Ngati Porou, o Te Aitanga a Hauiti. Kei te akoako ano i nga titonga a kui ma, a koro ma; kia kore e noho a Nga Moteatea hei kai ma te puehu, hei mea tirohanga noa iho ma te whatu.

I ahau e tamariki ana i rongu au i nga korero mo tetahi o oku tipuna, mo Peta Komaru Tumaaurirere. Puta mai nga korero a oku matua mo te whaikorero, mo te moteatea, ka whakahuahua mai tona ingoa, ka pukukata, ka pukutangi ratau. Ko te take, mohio tonu ratau, kaore tera momo tangata i a ratau. Ko taku pouri ke, he tamaiti pakupaku noa iho ahau ina mate a ia. Ko nga tangata i noho ki tona taha, kua whaimuri atu i a ia, kua warewaretia ranei i ana korero, i ana waiata. Ma konei au timata ai tenei mahi a te moteatea. Me te mohio ano hoki, i te ngaro haere te moteatea i te rohe o Ngati Porou.

Kua tekau ma ono nga tau e whai penei ana ahau i te moteatea. He mihi nui hoki aku ki nga tangata na ratau ahau i awhi, i whakaako ki te moteatea, ara, ki a Rikirangi Gage, ki a Waka Wharehinga, ki a Rangi Dewes, ki a Ruka Broughton, ki a Timoti Karetu, ki a Matekai Matahiki, ki taku tipuna hoki ki a Ruth Walker. Kua oti te para i te huarahi maku i roto i tenei mahi. I enei ra kei te whakaako ahau i nga moteatea o Te Tairawhiti ki te hunga e hiahia ana. I timata te whai a nga tauira Maori i te kuratini o Te Tairawhiti, Turanga. Kua whai wahi motuhake te mahi akoako moteatea. Kua whakakorengia e ahau te mahi kapa haka, te waiata a ringa hoki. Na konei ka hangai tika nga whakaaro ki te whai moteatea, waiata koroua ranei. He take nui hoki tenei ki a au. Kua pehia nei te moteatea e te waiata a ringa. He wa ano mo te waiata a ringa, he wa ano mo te haka. Kua tau te taringa Maori ki te whakarongo ki enei tumahi, kua warewaretia te rangi moteatea. Kati ko taku, he rahui i nga waiata-a-ringa i roto i aku mahi. He patere, he oriori, he waiata tangi, he waiata aroha ke te mahi, kaore i ko atu. Ki te ora te moteatea, koinei te huarahi hei whai ma matau.

Ka putaputa enei tauira ki nga hui o te rohe, ka waiata i enei waiata ki nga wahi e tika ana. Ko te mea nui ka tahuri mai nga matua ki te whakarongo ki a ratau, ki te tautoko, ki te tohutohu. Kua toru tau e mahi penei ana, ko te hua, kei te urutomo mai nga tangata ki te akoako moteatea. Kei te tono hoki mai kia haere atu matau ki te whakaako moteatea i nga takiwa o te rohe. He timatanga tenei, kua whakatokia te kakano, a tona wa puawai ai.

Ko te take i whai ai ahau i ta Rangiuiua, ko nga korero o roto e pa ana ki te rohe o Uawa tae atu ki Turanga, ki Te Mahia hoki. Ka noho ko tenei hei wahi wananga i enei korero, kia puta hei take whainganga ma matau o tenei rohe, o enei iwi o Te Tairawhiti.

3.

Kua tekau tau inaianei e whai noa ana ahau i tenei kaupapa. I timata i raro i a Hirini Moko o te Whare Wananga o Wikitoria, engari kaore i tutuki. Ka taka ki te rauemiemi, ki te rangahau i nga korero e pa ana ki te waiata nei, otira ki nga korero

Maori a te Tairawhiti hoki. I whai ano i nga reo i hopukina e te ripene, ka mau, ka akoako matau o Te Aitanga a Hauiti i tenei waiata me te whai ano i nga korero hei whakamarama. Kaore au i tutaki ki tetahi tangata i te Tairawhiti i mohio i te katoa o tenei waiata. I mau ariari noa i etahi o oku pakeke o Uawa. Heoi ko te nuinga o nga korero mo te waiata kua oti i ahau te whakamarama atu no whea, ara, no te pene noa a te Maori kaore ano kia taia. Kua oti noa i ahau te kohikohi i nga korero mo te waiata nei; ara atu ano he korero ano a etahi atu hei tapiri mai. Kua noho inaianei, i tenei tau ki te whakatikatika i te kaupapa hei whakatutuki i taku mahi. Ehara ma te tohu, engari maku hoki, ma Te Aitanga a Hauiti, ma Ngati Porou.

Hei mihi whakaotinga maku ki te hunga na ratau te kaupapa waiata nei i timata, i tautoko i manaaki hoki. Ko te hunga mate, haere koutou i te ara kauika i whakaorioritia e te reo popo. Kua whakahuahuatia nei koutou ki runga ake, hei muri e whai ake nei a koutou korero, a tatau wananga.

He nui hoki aku mihi ki te hunga ora, ki te hunga tautoko, ki te hunga whakamatau, ki nga roreka o te ao Maori, ki a Te Aitanga a Hauiti, Ngati Porou, Rongowhakaata, tena koutou. Ki nga uri o nga iwi o te Tairawhiti e hari ana i te waiata nei, e kore e mutu aku mihi. Ki a Monty Soutar te tangata nana ahau i whakamatautau, i whakaporearea i roto i tenei kaupapa, me kore noa e tutuki ai, e kite ai he hua o tenei mahi, e mihi ana.

Ka mutu ko aku mihi ki nga tauira Reo Maori, ki nga kaiako Maori hoki o te kuratini o Te Tairawhiti, na ratau te waiata nei i whakaora ki te reo, tena koutou. Ki a Derek Lardelli, ki a Victor Walker, ki a Georgina Kerekere na ratau te rangi o te waiata nei me ana korero i ata whakaako, tena rawa atu koutou. Ki te hunga panui, whakatikatika hoki i te tuhinga nei, ara, ki a Marei Norris, a Georgina Kerekere ano, ka nui hoki aku mihi.

Ko Te Rarangi Korero

He Patere	i
He Tahuhu Korero	v
He Kupu Whakataki - He Mihi	vii
Ko Nga Upoko Korero - He Whakamaramatanga	xv
He Mahere Whenua o Uawa	xvii
Upoko Tuatahi - Kokomo te taurira ki roto ³⁷	1
Upoko Tuarua - Uia mai koia whakahuatia ake, ko wai te whare nei ³⁸	14
Upoko Tuatoru - Ko Rangiuia te kaiwhakatakoto i te tatai ³⁹	30
Upoko Tuawha - Haere ra e hika i te raumati e ⁴⁰	34
l. Upoko Tuarima - Motuhia te pito i a koe ⁴¹	81
l. Nga Puna Wananga.	87

---

³⁷ No tetahi o nga oriori o Ngati Kahungunu, Nga Moteatea III,138.

³⁸ No te haka a Mikaera Pewhairangi mo te kawanga whare.

³⁹ Ngata 1930 p27

⁴⁰ Te Tangi a Rangiuia,whiti 6,rarangi 171

⁴¹ ibid,whiti 2,rarangi 79

Ko Nga Upoko Korero

Kua whakairihia te tahuu korero. Ko nga heke enei e whakamaramatia ana.

1. Kokomo te taura ki roto

Ka ata korerotia te whare wananga i ahu mai i Hawaiki, u noa mai ki Aotearoa nei. Ko tona takenga, ko tona puawaitanga, ko tona kawa, ko tona tikanga. Kia marama rawa atu he aha hoki te whare wananga e korerotia nei e au. He tika hoki kia ata wetewetekia nga whakapumautanga o te wananga mai i Hawaiki ki te whenua hou; ara, ko te wetonga o nga ahi tapu o o mua tangata, ko te whakanohonga a te hunga hou me ona tikanga wananga ki te whenua nei.

2. Uia mai koia whakahuatia ake ko wai te whare nei.

Ka taha nga tau ka taupatupatu nga wananga o ia rohe, o ia kawa; ngaro atu etahi, pumau tonu etahi. He rangahau, he whakawhaiti korero te mahi e pa atu ana ki etahi o nga whare wananga o te Tairawhiti; o ratau kawa, o ratau tikanga, a ratau mahi, a ratau korero; otira o ratau tangata tonu. Ka whai atu hoki i nga korero mo Te Rawheoro, tetahi o nga whare wananga whaimana o te Tairawhiti. He mana tona, he mahi, he korero hoki ana.

3. Ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto i te tatai.

Ko Rangiuiua he tohunga, he tangata. He korero tenei wahanga mo te tangata, i whaimana ai ia i roto i te wananga, i noho ai ia hei tohunga i roto i ana tumahi katoa. He whakapapa tona ka hoki atu, he uri ona ka heke iho. Nana te ngako o te korero nei, ehara naku, ehara na tetahi atu.

4. Haere ra e hika i te raumati e.

Ko te waiata tangi a Rangiuiua tetahi o nga waiata tohunga o Te Tairawhiti, o te motu hoki. Ka taia ki konei, ka whakamaramatia, ka korerotia, ka wetewetekia. Ko te tikanga ke kia puta mai te ha o te kaitito; te haku o te tangata, te korero hoki a Te Rawheoro. Ka whai haere i ia whiti, i ia kaupapa, i ia tipuna kia matatau ai te tangata ki te waiata nei. Ko te take kia mohio rawa he tino korero tenei waiata, he mana tonu kei muri, he whainga tona kei mua.

5. Motuhia te pito i a koe.

Ko te wahi mutunga he whakatopu i nga korero o runga ake hei whakaaturanga i te tahuhu o taku korero e ki ana; i pehea te whakanui a te tangi a Rangiuiua i te whare wananga o Te Rawheoro hei whare wananga whaimana i roto i te Tairawhiti.

He Mahere Whenua o Uawa.